

2.1. Kryteria podziału dialektów i gwar

Autor: Halina Karaś

W podziałach obszaru gwarowego na dialekty (zespoły dialektalne), a także w wytyczaniu ich wewnętrznych granic, stosuje się różne kryteria. Za najważniejsze zazwyczaj dialektolodzy uważali granice cech wymowy, w mniejszym stopniu odmiany, uznając, że cechy fonetyczno-gramatyczne jako systemowe (regularne i stabilne) są najpewniejszymi wyznacznikami odrębności dialektów. Rzadziej wykorzystywano słownikowe (leksykalne) kryteria podziałów, gdyż słownictwo gwarowe jako podsystem językowy najbardziej otwarty i w związku z tym najbardziej zmienny dość powszechnie uznawano za nieprzydatne lub mało (mniej) przydatne jako kryterium podziałów językowych. Podstawowe kryteria podziału na dialekty (duże zespoły dialektalne), czyli kryteria wyznaczania granic międzodialektalnych – począwszy od czasów Kazimierza Nitscha – to dwie wyraziste cechy fonetyczne – {tt}149|mazurzenie{/tt} i {tt}83|fonetyka międzywyrazowa{/tt}: a {tt}149|mazurzenie{/tt} – a więc wymowa spółgłosek dźwiękowych sz, ż, cz, dż jako s, z, c, dz (copka, kosyk, zaba) dzieli Polskę od południowego zachodu po północny wschód, b) {tt}83|fonetyka międzywyrazowa zróżnicowana regionalnie{/tt}, tj. udźwięczniająca i nieudźwięczniająca, która dzieli polski obszar gwarowy przeciwnie niż mazurzenie, tj. granica tej wymowy biegnie z południowego wschodu ku północnemu zachodowi Polski. Uwzględnienie obu granic obu zjawisk – mazurzenia i fonetyki międzywyrazowej pozwala wyróżnić: - gwary mazurzące i udźwięczniające - gwary mazurzące i nieudźwięczniające - gwary niemazurzące i udźwięczniające - gwary niemazurzące i nieudźwięczniające. Wymowę mazurzącą i udźwięczniającą ma Małopolska (z wyjątkiem Pogranicza wschodniego starszego i młodszego oraz Pogranicza Mazowsza) i większość Śląska. Do gwar mazurzących i nieudźwięczniających należą gwary Mazowsza. Niemazurzące i udźwięczniające są gwary Wielkopolski, natomiast wymowę niemazurzącą i nieudźwięczniającą (prawdopodobnie wtórnie na skutek ekspansji cech mazowieckich) ma część gwar zaliczanych do szeroko rozumianego zespołu dialektalnego wielkopolskiego, takich jak: gwary krajniackie, borowiackie czy kociewskie. Ostatecznie więc powszechnie wyróżnia się cztery duże dialekty (zespoły dialektalne): 1) dialekt małopolski (mazurzenie + fonetyka międzywyrazowa udźwięczniająca) 2) dialekt mazowiecki (mazurzenie + fonetyka międzywyrazowa nieudźwięczniająca) 3) dialekt wielkopolski (brak mazurzenia + fonetyka międzywyrazowa udźwięczniająca) 4) dialekt śląski (większość Śląska mazurzy, nie zna mazurzenia tylko Śląsk południowy, na którym występuje {tt}129|jabłonkowanie{/tt} + fonetyka międzywyrazowa udźwięczniająca). Jako pomocnicze kryteria stosuje się inne cechy fonetyczne i fleksyjne. Wykorzystuje się je zwłaszcza w ustalaniu wewnętrznych podziałów wymienionych dużych zespołów dialektalnych (dialektów ludowych). Przykładowo – w określaniu granic wewnątrz dialektu małopolskiego stosowano jako kryteria m.in. następujące zjawiska z zakresu wymowy i odmiany wyrazów: wymowę {tt}231|samogłosek nosowych{/tt} i {tt}201|przejście wygłosowego ch & rarr; k{/tt} (lub jego brak), końcówki 1. os. lmn. czasu teraźniejszego wa lub my, dla części wschodniej – {tt}149|mazurzenie{/tt} i á pochylone (zob. {tt}221|Samogłoski pochylone{/tt}). Zobacz: Zasięg terytorialny i podziały dialektu małopolskiego, Zasięg terytorialny i podziały dialektu mazowieckiego, Zasięg terytorialny i podziały dialektu wielkopolskiego, Zasięg terytorialny i podziały dialektu śląskiego.